

Ali Kuşçu'da Dil Felsefesi: Dilsel Varlığın Metafizik İlkesi Üzerine*

Abdullah Yıldırım**

Öz: Müttekaddim İslâm düşüncesinde dil, mantık ve hususen fıkıh usûlü gibi bilim geleneklerinde çoğunlukla dayalı bir mesele olarak incelenen vaz' olgusu, Adudüddin el-İcî'nin *er-Risâletü'l-vaz'ıyye*'de gündeme getirdiği müphem lafızlar tartışması ve takip eden metinlerle bağımsız bir literatüre dönüşmüştür. Söz konusu literatürün parçası olarak *Unkûdû'z-zevâhîr*'in ilk bölümünde Ali Kuşçu, vaz' olgusunu ve genel sorunlarını incelemiş, tevaris ettiği yaklaşık bir asırlık birikimi oldukça sistematik biçimde ve zenginleştirerek yeniden ifade etmiş, ayrıca vaz' olgusunu incelemenin temel konusu haline getirmek suretiyle mesâili yeni bir terkibe sokmuştur. Bu çerçevede müellif, önceki literatürden farklı olarak, vaz' bilgisini *ilmü metnî'l-luganın* ilkeleri şeklinde konumlandırır. Müfret lafızların tikel vaz' ve delâlet bilgisini tespit eden disiplin olarak *metnî'l-luga*, dilsel varlığın maddi esasını teşkil eder. Bu anlamda Kuşçu esasen dilsel varlığın felsefi temellerini soruşturmuş olmaktadır. Makalede, Kuşçu'nun vaz' bilgisini *metnî'l-luganın* ilkesi şeklinde konumlandırmasından hareket edilerek, vaz' olgusu dilsel varlığın ve delâletin metafizik ilkesi şeklinde yorumlanmıştır. Bu kapsamda öncelikle mutlak vaz' olgusuyla *metnî'l-luga* arasındaki tümel-tikel irtibatına temas edilmiş, akabinde delâletin tarafları olarak lafız ve mana unsurlarının vaz' olgusuyla belirginleştiği ve dilin parçası haline geldiği vurgulanmış ve son olarak tüm dilsel kullanımların vaz' olgusunun uzantısı (fer') olduğuna işaret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ali Kuşçu, Dil Felsefesi, Delâlet, Vaz'ü'l-luga, Metnî'l-luga

Abstract: In early Islamic thought, the phenomenon of wad', which is mostly studied as an indirect issue in scientific traditions such as language, logic and especially usûl al-fıkh, has turned into an independent literature with the discussion of ambiguous words (al-alfâz al-mubhamâ) that 'Adud al-Din al-Ijî brought to the agenda in *al-Risâlah al-wağ'ıyyah* and the subsequent texts. As a part of that literature in the first chapter of *'Unqûd al-zawâhîr*, 'Ali Qushji examined the phenomenon of wad' and its general problems and re-expressed the accumulated knowledge of nearly a century he inherited in a very systematic manner and enriched. Also he made the phenomenon of wad' the main subject of examination, thereby reorganized the issues into a new composition. In this context, unlike the previous works, the author positions the science of wad' as the principles of *'İlm matn al-lugha*. As the discipline that determines the particular acts of designation (*wağ'*) and signification (*dalâla*) of singular expressions, *matn al-lugha* constitutes the material foundation of linguistic existence. In this sense, Qushji is essentially engaged in an inquiry into the philosophical foundations of linguistic being. In the article, based on Qushji's positioning of wad' knowledge as the principle of *matn al-lugha*, the phenomenon of wad' is interpreted as the metaphysical principle of linguistic existence and signification. In this context, first of all, the universal-particular connection between the absolute phenomenon of wad' and *matn al-lugha* was touched upon, and then it was emphasized that the elements of wording and meaning, as the parties of the signification, became clear with the phenomenon of wad' and became part of the language and finally it has been indicated that all linguistic usages are extensions of the phenomenon of *wad'*.

Key Words: 'Ali Qushji, Philosophy of Language, Signification, Wad' al-Lugha, Lexicology

* Bu makale, "Vaz İlmi ve Unkûdû'z-zevâhîr/Ali Kuşçu (İnceleme-Değerlendirme)" başlıklı yüksek lisans tezinin bazı başlıkları geliştirilerek ve yeniden düzenlenerek telif edilmiştir. Makalenin yazımına değerli tavsiyeleriyle katkı sağlayan Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu'na, makalenin anonim hakemlerine, ayrıca dergi editörüne ve yardımcılarına teşekkür ederim.

** Dr. Öğretim Üyesi. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
İletişim: abdyld@gmail.com

1. Giriş

Ali Kuşçu (ö. 879/1474), on beşinci asır İslâm bilimi ve düşüncesinin en meşhur ve etkin simalarından biridir. Semerkant'ta başlayan entelektüel biyografisi Kirman, Herat ve Tebriz gibi şehirlerden geçerek İstanbul'da son bulur.¹ Tüm bu süreç boyunca müellif; etkisi siyasi sınırları aşan, akli ve nakli bilimlerde yetkin, çok yönlü bir âlim profili çizer. Kuşçu, Mâverâünnehir ve İran coğrafyasında tahsil ettiği ve geliştirdiği bilimsel birikimi yeni bir terkip ile İstanbul'a aktarmış, çalışmalarında genel anlamda Aristotelesçi ilkeleri reddedip kalamcı bir çizgi takip etmiştir.² Bu çerçevede müellifin Osmanlı düşüncesinde özellikle matematik ve astronomi bilimlerinin gelişmesi konusunda derin ve kalıcı bir etki bıraktığı söylenebilir. Fazlhoğlu bu etkiyi, Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350) ile Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) temsil ettiği ve daha önce Osmanlı düşüncesine yerleştirdikleri irfânî-kelâmî çizgiye, riyâzî-kelâmî çizginin katılması şeklinde özetler.³

Öte yandan bu parlak bilim kariyerinin nispeten daha az bilinen ancak gittikçe daha fazla araştırmaya konu olan diğer unsurları; kalam, fıkıh usûlü ve tefsir gibi dinî ilimler⁴

1 Kuşçu'nun entelektüel biyografisi ve eserlerinin ayrıntıları için bkz. Süheyl Ünver, *Türk Pozitif İlimler Tarihinden Bir Bahis: Ali Kuşçu-Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, 1948); Muammer Dizer, *Ali Kuşçu* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988); İhsan Fazlhoğlu, "Ali Kuşçu (Qushji, Abu al-Qasim Ala al-Din Ali ibn Muhammad Qushji-zade)", *Encyclopedia of Ottoman Empire*, ed. Gabor Agoston - Bruce Masters (New York: Facts on File, 2009); Yavuz Unat, *Ali Kuşçu: Çağını Aşan Bilim İnsanı* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009); İhsan Fazlhoğlu, "Ali Kuşçu", *İslam Düşünce Atlası* (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 2/792-796; Hasan Umut, *Theoretical Astronomy in the Early Modern Ottoman Empire: 'Ali al-Qushji's Al-Risâla al-Fathîyya* (Montreal: McGill University, Doktora Tezi, 2019), 7-112.

2 Fazlhoğlu, "Ali Kuşçu", 2/793.

3 Fazlhoğlu, "Ali Kuşçu", 2/793-794.

4 Son yıllarda Türkiye'de müellifin dinî ilimler alanındaki eser ve görüşleri üzerine yapılan araştırmalardan bazıları şunlardır: Hasan Özer, "Ali Kuşçu ve 'Hâşiye 'Ale't-Telvîh' Adlı Eseri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (2009), 361-392; Mehmet Fatih Soysal, *Ali Kuşçu'nun Şerhu Tecrîdî'l-Kelâm'ından Usûl-i Selâse Konularının Tahkiki ve İlâhiyat Meselelerinin Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014); Muhammed Osman Doğan, *Tecrîdî'l-İtikâd Şârihlerinde İmâmet: İsfahanî ve Ali Kuşçu Örneği* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Engin Erdem, "Ali Kuşçu: Zorunlu Varlık'ın Zorunluluğu Üzerine Bir Tartışma", *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020), 91-98; Necmettin Pehlivan, "Bir Âdâbu'l-Bahs ve'l-Munâzara Uygulaması Olarak Ali Kuşçu (ö. 879/1474)'nın Şerhu Tecrîdî'l-Kelâm (= eş-Şerhu'l-Cedîd)'i", *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020), 172-193; Fevzi Yiğit, "Ali Kuşçu'nun İllet ve Mahul Hakkındaki Görüşleri", *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020), 119-133; Özkan Tekin, "Ali

ile bâhusus Arap dilbilimi ve felsefesidir.⁵ Müellifin bu kapsamdaki en önemli ve hacimli çalışmasının, İstanbul'da Sultan II. Mehmed'in (1444-1446, 1451-1481) talebi üzerine⁶ telif ettiği *Unkûdû'z-zevâhir*⁷ olduğu bilinmektedir. Bunun dışında müellifin Farsça kaleme aldığı *Şerhü'ş-Şâfiye*⁸ ve Seyyid Şerif'in hamd kavramına ilişkin açıklamalarını değerlendirdiği çalışması *Risâle fi'l-hamd*⁹ ile *Risâletü'l-isti'âre*¹⁰ ve *Risâletü "Mâ ene kültü"*¹¹ gibi belâgat bilimlerinin çeşitli meselelerini incelediği başka metinleri de vardır.¹² Öte yandan dil düşüncesi söz konusu olduğunda, Kuşçu'nun içeriği

- Kuşçu'nun Şerhu Tecrîdî'l-Kelâm'ının Kelâm İlmi Açısından Önemi", *Orta Asya'dan Anadolu'ya İlmin Yolculuğu* (Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2021), 805-818; Mehmet Çiçek, *Müfessir Olarak Ali Kuşçu* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2021).
- 5 Kuşçu'nun özel olarak dilbilim metinlerinin dökümü ve bazı hatalı nispetlerin tashihi için bkz. Musa Alp, *Arap Dili ve Belağatı Açısından Ali Kuşçu ve Unkûdû'z-zevâhir fi nazmî'l-cevâhir Adlı Eseri* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006), 32-47. Ayrıca bkz. Musa Alp, "Arap Dilinde Telif Edilmiş 'el-İfsah' Adlı Eserin Aidiet Problemi, Kaynakları, İçeriği ve Değerlendirilmesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2010), 87-110.
 - 6 Müellif *Unkûdû'n* girişinde bu durumu açık biçimde belirtir. İlgili ifadeler için bkz. Ali Kuşçu, *Unkûdû'z-zevâhir fi's-sarf*, thk. Ahmed Afifi (Kahire: Matbaatü Dârî'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2001), 163-164.
 - 7 Elimizde *Unkûdû'z-zevâhir*'in yalnızca Ahmed Afifi tarafından yapılan tahkikli neşri (Kahire, 2001) bulunmaktadır. Ancak bu çalışmada eserin İstanbul'daki nüshaları görülmemiştir. Ayrıca metnin çeşitli zaafı söz konusudur. Bu nedenle eserin Müftizâde şerhiyle (Müftizâde Abdürrahim, Şerhu Unkûdû'z-zevâhir, ts.) birlikte yeniden tahkiki lüzumlu görülmektedir. Konu hakkında bir değerlendirme için bkz. Alp, *Ali Kuşçu ve Unkûdû'z-zevâhir*, 36-38.
 - 8 Alp, *Ali Kuşçu ve Unkûdû'z-zevâhir*, 40-41.
 - 9 Alp, *Ali Kuşçu ve Unkûdû'z-zevâhir*, 282-291.
 - 10 Musa Yıldız, *Ali Kuşçu ve İstiare Risalesi* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2020). Ayrıca bkz. Murat Sula, *Trabzon İl Halk Kütüphanesi'ndeki Arap Dili ve Belağatı Alanındaki Yazmalar ve Ali Kuşçu'nun Risâle fi'l-mecâz ve'l-isti'âresi'nin Edisyon Kritiği* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000).
 - 11 Sedat Şensoy, *Mâ Ene Kultu Risâleleri: Tahkik ve İnceleme* (Konya: Aybil Yayınları, 2013). Ayrıca bkz. Musa Alp, "Ali Kuşçu'nun Takdimü'l-Musned İleyh (Mâ Ene Kultu) Risalesi: Tahkik ve Araştırma", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 7/2 (Haziran 2007), 147-168.
 - 12 Burada sayılanlar dışında, yazma eser kütüphanelerinde Kuşçu'ya nispet edilen iki risâle daha vardır. Her ikisi de Arap dilbilimi kapsamındaki bu çalışmalardan birincisi *Risâle fi vaz'î'l-müfredât*, diğeri ise *Risâle fi tahkiki lâmi't-tarîf* başlığını taşımaktadır. [İlgili metinler için bkz. Abdullah Yıldırım, "Ali Kuşçu ve Risâle fi Vaz'î'l-Müfredât'ı", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 19 (2008), 63-86; Ali Kuşçu, *Risâle fi tahkiki lâmi't-tarîf* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1593/21), 214a; a.mlf., *Risâle fi tahkiki lâmi't-tarîf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1032/39)]. Ancak son dönem okumalarımız bu çalışmaların bağımsız risâleler olmadığını, bilakis müellifin *Keşşâf* hâşiyesinin parçası olduğunu göstermiştir. İlgili yerler için bkz. Ali Kuşçu, *Hâşiyetü Ali el-Kuşcî alâ Şerh'il-Keşşâf li't-Teftâzânî*, thk. Mehmet Çiçek (İstanbul: İSAM Yayınları, 2021), 105-106; 123-126. Konuyla ilgili değerlendirme için bkz. Abdullah Yıldırım, *Ali Kuşçu ve Unkûdû'z-Zevâhir - Dil ile Anlam* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024), 27-28.

bakımından dikkate alınması gereken diğer eserleri; *Keşşâf* şerhi (Teftâzânî) hâşiyesi¹³, *Tecrîdü'l-îtikâd* (Tûsî) şerhi¹⁴ ve *Telvîh* (Teftâzânî) hâşiyesi¹⁵ şeklinde sıralanabilir. Genel düşünce yapısındaki kelimacı çizgi dışında, çalışmaları muhteva ve nazarî yaklaşım bakımından dikkate alındığında, Kuşçu'nun hissedilir biçimde Teftâzânîci bir tutum benimsediği görülmektedir.¹⁶

Arap dilbilimi ve felsefesi alanında yaptığı çalışmalara baktığımızda Kuşçu'nun en önemli ve temel esrinin *Unkûd* olduğu konusunda kuşku yoktur. Eser bir mukaddime ve üç bölümden oluşmaktadır. Mukaddimede, parçanın bütüne önceliği fikrinden yola çıkan müellif, çok sayıda unsurdan meydana gelen bir terkip/bütün oluşturmak isteyen kişinin, öncelikle bu terkinin parçalarını yani maddesini tahsil etmesi gerektiğini söyler.¹⁷ Sözü'n (kelam) bir terkip/bütün olduğunu hatırladığımızda, zorunlu olarak Arap dilindeki söz varlığının maddesinin ne olduğu ve nasıl tahsil edileceği sorusuyla karşı karşıya kalırız. Sorunun cevabı açıktır: İster konuşma ister yazı formunda olsun, söz olgusunun (kelam) maddesi Arap dilidir (İnne mevâdde'l-ke'lâm, el-lügâtü'l-Arabiyye ve'l-kelimâtü'l-edebiyye).¹⁸ Şu halde nitelikli bir söz oluşturmak isteyen kimse zorunlu olarak, sözü'n maddesini oluşturan bu unsurların hem içerik (kök harfleri) hem de form (sîga) bakımından sıhhati ve kalitesine vakıf olmalıdır. Müellif devamında, sözü oluşturan unsurların maddesine ilişkin bilginin

13 Ali Kuşçu, *Hâşiyetü'lî Ali el-Kuşcî alâ Şerhi'l-Keşşâf li't-Teftâzânî*, thk. Mehmet Çiçek (İstanbul: İSAM Yayınları, 2021).

14 Alâeddin Ali b. Muhammed el-Kuşcî, *Şerhu Tegrîdü'l-akâid*, 1-4, thk. Muhammed Hüseyin ez-Zirâî er-Rızâyî (Kum: İntişârât-ı Râid, 1393).

15 Ali Kuşçu, *Hâşiye 'ale't-Telvîh*, "Ali Kuşçu ve 'Hâşiye 'Ale't-Telvîh' Adlı Eseri", thk. Hasan Özer, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (2009), 361-392.

16 Bu görüşü destekleyen çeşitli tarihsel veriler söz konusudur. Öncelikle Kuşçu'nun *Keşşâf* ve *Telvîh* hâşiyeleri ile *Mutavvel*'in ilgili pasajından hareketle telif ettiği *Risâletü Mâ Ene Kultu* gibi metinleri doğrudan Teftâzânî'nin eserleri üzerine yapılan çalışmalardır. Bu durum kuşkusuz hususi bir tercihi yansıtır. Öte yandan genel olarak eserlerinin içeriğine bakıldığında Kuşçu'nun pek çok meselede Teftâzânî gibi düşündüğü, onun görüşlerini tahkik etmeye ve Seyyid Şerif gibi âlimlerin eleştirileri karşısında savunmaya çalıştığı görülür. [Bu durumu gösteren örnek bir mesele için bkz. Abdullah Yıldırım, "Zımnî Vaz'ın İmkânı: Dilde Gösteren ve Gösterilen Aynı Şey Olabilir mi? Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin Nüzhetü'l-elhâz fî ademî vaz'î'l-elfâz li'l-elfâz'ı Bağlamında Bir Değerlendirme", *İslam Tetkikleri Dergisi* 11/2 (Eylül 2021), 603-638]. Ayrıca İstanbul'a ilk geldiğinde Hocazâde Muslihuddin (ö. 893/1488) ile yaşadığı diyalogda müellif, Teftâzânî ve Seyyid Şerif arasındaki meşhur istiare tartışmasında Teftâzânî'yi haklı bulduğunu açıkça ifade etmiştir. İlgili anekdot için bkz. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, thk. Ahmed Suphi Firat (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1985), 161.

17 Kuşçu, *Unkûd*, 161.

18 Kuşçu, *Unkûd*, 162.

-dilin kelime ve söz varlığını kayıt altına alan disiplin olarak- *metnü'l-luga*, sûretine ilişkin bilginin ise *ıştikak* ve *sarf* bilimleri ile elde edileceğini, bu nedenle ilim tahsiline başlayan bir kişinin öncelikle bu üç alana odaklanması gerektiğini söyler.¹⁹ Nitekim *Unkûdü'z-zevâhir*, bu bilim dallarını içerecek şekilde üç bölümden²⁰ oluşmaktadır. Metnin ikinci ve üçüncü bölümlerinde -mukaddimedede vad edildiği üzere- sırasıyla *ıştikak* ve *sarf* bilimleri yer alır. Ancak birinci bölüm, beklendiği gibi *metnü'l-lugaya* ayrılmış değildir. Müellif bu durumun sebebini, dilsel varlık alanının maddi unsurlarını yani isim-fiil-harf şeklindeki anlamlı lafızları tespit ve izah eden çok sayıda ve doyurucu nitelikte *lugat* eserinin zaten mevcut bulunduğu şeklinde açıklar. Ancak bu alanın, müfret lafızların *madde* ve *sûret* bilgisinin dayanağını teşkil eden ve fakat *lugat* kitapları tarafından ihmal edilen bir takım ilke ve esasları vardır (ve'ktasartü min zâlike'l-fen alâ tahkîki mebâdi mühimme ühmilet fî kütübi'l-luga mevkûfetün aleyhâ ma'rifetü's-sîga).²¹ Kuşçu'nun burada kast ettiği şey, Adudüddin el-Îcî'nin (ö. 756/1355) *er-Risâletü'l-vaz'îyye*'si ile başlayan literatürün temel kavramı ve meselesi olarak *vaz'* olgusu ve genel sorunlarıdır. İşte müellif, birinci bölümde bir bütün olarak Arap dilinin müfret unsurlarını tespit yerine, *vaz'* bilgisi olarak ifade edebileceğimiz ve süreç içinde bağımsız bir bilim olarak (ilmü'l-vaz') tanımlanıp tedvin edilen bu ilke ve esasları (mebâdiü ilmi metni'l-luga) inceler. Esasen bu, dilsel varlık alanının temellerini felsefî olarak soruşturmak, diğer bir deyişle *dil felsefesi*²² yapmak demek-

19 Kuşçu, *Unkûd*, 162.

20 Yukarıda belirttiğimiz üzere *Unkûd* bir mukaddime ve üç bölümden oluşmaktadır. Esasen müellif başlangıçta *Unkûd*'u Arap dilbilimini teşkil eden tüm bilim dallarını içerecek şekilde on iki bölümlük bir metin şeklinde tasarlamış, ancak daha sonra bu niyetinden vazgeçip üç bölümle yetinmiştir. Konu hakkında bir değerlendirme için bkz. Yıldırım, *Ali Kuşçu ve Unkûdü'z-Zevâhir - Dil ile Anlam*, 30-31.

21 Kuşçu, *Unkûd*, 164.

22 Burada dil felsefesi derken kast edilen, kelimenin en geniş anlamında, dilin/dile ilişkin kimi olguların felsefî olarak incelenmesidir. Bu çerçevede Kuşçu'nun dilsel varlığın ve delâletin ilkesine yönelik sorusu kuşkusuz dil felsefesi kapsamındadır. Bilindiği üzere "dil felsefesi" (philosophy of language) terimi genel olarak, bilgi yahut ahlak felsefesi örneklerinde olduğu gibi, felsefenin bir alt başlığına gönderimde bulunur. Dilbilimden farklı olarak bu inceleme alanında; dilin varlığı ve yapısı, dil-düşünce ve dil-dünya ilişkisi, dilin kullanımı, anlamın doğası, gönderge vb. pek çok sorun tartışılır. Öte yandan "dilbilimsel felsefe" yahut "analitik felsefe" (linguistic philosophy) ise, felsefenin müstakil bir problem alanı olmayıp felsefî sorunları çözmede kullanılan bir yöntem yahut bir düşünce akımı ve felsefe yapma biçimidir. Kendi içinde farklı yaklaşım şekilleri barındırmakla birlikte temelde dilsel ifadelerin analizine dayanan analitik felsefe, yirminci yüzyılın başlarında özellikle Gottlob Frege (ö. 1915) ve Bertrand Russell'in (ö. 1970) çalışmalarıyla belirginleşmeye başlamış ve büyük oranda Anglosakson filozoflarca geliştirilmiştir. Analitik felsefe geleneği, ortaya çıkış ve teşekkül sürecinde yoğun biçimde dil, anlam ve mantık eksenli felsefî problemleri ele almıştır. Bu nedenle akademik söylemde "dil felsefesi" terimi ile kimi zaman, modern bir felsefe

tir. Bu genel tespitten hareketle, makalede vaz' bilgisinin Kuşçu'nun ortaya koyduğu şekliyle *metnü'l-luganın* dolayısıyla da *bir varlık alanı olarak dilin* ilkesi olmasının mahiyeti ve anlamı üzerinde durulacaktır. İlkesi soruşturulan şey *metnü'l-luga* olduğundan, öncelikle genel bir çerçeve içinde Kuşçu'nun *metnü'l-luga* ile ne kast ettiği ortaya konacak, ardından söz konusu ilke oluşun anlamına geçilecektir.

2. İlmü'l-edebî Tasnifi Bağlamında Dil ve Dilsel Delâlet

Kuşçu *Unkûd*'un girişinde *ilmü'l-edeb* şeklinde adlandırılan Arap dilbiliminin (*il-mü'l-Arabîyye*) ne olduğunu tanımlar ve bu başlık altındaki bilim dallarını konuları bakımından tasnif eder. Esasen bu tanım ve tasnif denemesi önemli ölçüde Seyyid Şerîf'in *Miftâhu'l-ulûm* şerhindeki açıklamalarının²³ aktarımından ibarettir. Buna göre *ilmü'l-edeb*; Arap kelimünde lafız ve yazı bakımından hata yapmaktan kendisi sayesinde sakınılan konuların bilgisidir (İ'lem enne ilme'l-Arabîyye el-müsemmâ bi-ilmi'l-edeb ilmün bi-umûrin yuktederu bi'l-vukûfi aleyhâ ale'l-ihtirâzi ani'l-haleli fi kelamî'l-Arab lafzen ve hatten).²⁴ Zemahşerî (ö. 538/1144) bu bilimleri on iki²⁵ tür şeklinde listelemiş²⁶, Sekkâkî (ö. 626/1229) *Miftâh*'ın içeriğini *edebî* zorunlu gördüğü

yapma biçimi olarak *analitik felsefe* ve bu literatürü oluşturan meseleler kast edilir. Böylece terimin anlam alanı, sözü edilen modern tecrübe ile sınırlandırılmış olur. Halbuki coğrafi-tarihsel ve kültürel bağlamından bağımsız olarak *dil felsefesi*, dile ilişkin tüm felsefi soru ve analizleri içerir ve bu anlamıyla genel felsefe ve düşünce tarihiyle yaşıttır. Konu hakkında bilgi ve değerlendirme için bkz. Bryan Magee, *Yeni Düşün Adamları (Dil Felsefesi - John Searle İle Söyleşi)*, çev. ed. Mete Tunçay (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), 238-239; Hans-Johann Glock, *Analitik Felsefe Nedir?*, çev. Osman Baran Kaplan (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2021), 95; Atakan Altınörs, *Dil Felsefesine Giriş* (İstanbul: İnkılâp, 2003), 46-53; Atakan Altınörs, *50 Soruda Dil Felsefesi* (İstanbul: 7 Renk Basım Yayım, 2012), 19-20.

23 İlgili açıklamalar için bkz. Yüksel Çelik, *es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin «el-Misbâh fî Şerh el-Miftâh» Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili Edisyon Kritik* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009), 8-9.

24 Cürcânî, *el-Misbâh*, 8; Kuşçu, *Unkûd*, 165.

25 Zemahşerî ve takipçilerinden farklı olarak İbnü'l-Ekfânî (ö. 749/1348) *ilmü'l-edebî* on tür olduğunu söyler. İlgili açıklamalar için bkz. Muhammed b. İbrâhîm b. Sâid el-Ensârî İbnü'l-Ekfânî, *İr-şâdü'l-kâsûd ilâ esne'l-makâsûd fî envâi'l-ulûm*, thk. Abdülmün'im Muhammed Ömer (Kahire: Dâr-ri'l-Fikri'l-Arabî, 1990), 109.

26 Zemahşerî *el-Kustâs*'ın girişinde Arap dili ve edebiyatı bilimlerinin (el-'ulûmü'l-edebîyye) toplamda on iki tür olduğunu belirtir. Müellif bu kapsamda sırayla şu disiplinlere yer verir: Lugat, sarf (ebniye), istikak, nahiv (irab), meânî, beyan, aruz, kavâfi, inşâ-ı nesir, karz-ı şiiir, ilm-i kitabet ve muhâdarât. İlgili açıklama için bkz. Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Zemahşerî, *el-Kustâs fî il-mi'l-arûz*, thk. Fahreddin Kabâve (Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1989), 15-16.

türleriyle sınırlı tutmuş²⁷, Seyyid Şerif (ö. 816/1413) ise söz konusu *hatadan sakınma* amacı bakımından bu bilim dalları arasında *usûl* ve *fürû'* şeklinde bir ayrıma gitmiştir.²⁸ Buna göre temel bilim dallarındaki (usûl) inceleme müfret yahut mürekkep lafızları konu edinir. Müfret lafızlara yönelik inceleme lafzın cevheri ve maddesi bakımından olursa *lugat* (sözcükbilim/leksikoloji), sureti ve heyeti bakımından olursa *sarf* (biçimbilim/morfoloji) bilimi adını alır. Eğer yapılan inceleme madde ve suret değil de asıl ve uzantı olmak bakımından lafızlar arası bağlantıya ilişkin olursa buna *ıştikak* denir. Mürekkep lafızlar ise mutlak yahut vezinli olmak bakımından ele alınır. Mürekkep lafızlar mutlak olarak ele alındığında yapılan inceleme terkinin yapısı (heyet) ve temel manayı (aslî'l-mana) ifade etmesi bakımından olursa *nahiv bilimi* (sözdizimi/sentaks) olur. Böyle değil de temel mananın dışında, belirli bir bağlamda açığa çıkan ikincil anlamların ifadesi bakımından olursa *meânî* ve mürekkep lafızdaki terkinin ikincil manaları ifadedeki açıklık dereceleri bakımından olursa *beyan bilimi* adını alır (belâgat/retorik). Mürekkep lafızlar vezinli şekilde incelendiklerinde söz konusu inceleme vezin (*arûz*) ya da beyit sonlarını (*kâfiye*) konu edinir. Böylece ilmi'l-edeb *usûl* kısmı toplamda sekiz bilim olarak tasnif edilmiş olur. Fürû' kısmında yer alan *hat*, *karz-ı şîir*, mektup ve hutbe gibi türleri içeren *inşâ-ı nesir* ve tarihin de parçası olduğu *muhâdarât* şeklindeki dört disiplin ile *ilmi'l-edeb* toplamda on iki türe ulaşır.²⁹ Kuşçu, *ilmi'l-edeb* tanımını ve tasnifi meselesini Seyyid Şerif'in *Miftâh* şerhinden aktardıktan sonra ıştikakın sarftan bağımsız bir bilim olup olmadığı, arûz-kâfiye, muhâdarât ve hat gibi disiplinlerin niçin *ilmi'l-edeb* parçası sayıldığı ve bedî' sanatların *ilmi'l-edeb* tasnifine nasıl ekleneceği gibi meseleler hakkında değerlendirmelerde bulunur.³⁰

27 Ebû Ya'kûb Yusuf b. Muhammed Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, thk. Abdülhamid Hindâvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 37.

28 Seyyid Şerif'in ilmi'l-edeb bağlamındaki bu ayrımı esasen *Miftâh*'taki edeb tasavvuruna bağlıdır. Sekkâkî edeb kavramının nazarî bir inceleme ve bir suret araştırması olarak tasavvur etmektedir. Bu çerçevede temel kaygısı, edeb türlerini bağımsız birer disiplin olarak tedvin etmekten ibarettir. Nitekim müellif, *Miftâh*'ın içeriğini bu esasa göre şekillendirmiş, kelimeye yönelik inceleme çerçevesinde ele alınması beklenen *lugat* bilimine ve Seyyid Şerif'in fürû' kısmında sıraladığı diğer disiplinlere eserinde bu nedenle yer vermemiştir. Konu hakkında bir değerlendirme için bkz. Abdullah Yıldırım, "Miftâhu'l-Ulûm'da İlmi'l-Edeb Kavrayışı", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Temmuz 2022), 877-882, 885-891.

29 Seyyid Şerif, mezkûr tasnifte yer almayan ancak belâgat biliminin özellikle Kazvî'nî sonrası tarihinde bağımsız bir bilim olarak tasnif edildiğini bildiğimiz bedî' sanatların mütekaddim âlimler -bu bağlamda özellikle Zemahşerî- tarafından bağımsız bir bilim değil ve fakat meânî ve beyan bilimlerinin eki (zeyl) olarak görüldüğünü söyler. Cürcânî, *el-Misbâh*, 8-9; Kuşçu, *Unkûd*, 166.

30 Kuşçu, *Unkûd*, 166-168.

Yukarıdaki resme genel olarak bakıldığında *ilmü'l-edebi* oluşturan her bilim dalının esasen dilsel varlık alanındaki belirli bir mevcudu, diğer bir deyişle bu varlığın belirli bir yönünü inceleme konusu yaptığı söylenebilir. Buna göre *lugat* maddenin, *sarfise* formun delâleti cihetinden müfret lafızların; *nahiv* ilk anlamlara, *meânî* ve *be-yan* gibi disiplinler ise belirli bir bağlamda açığa çıkan ikincil anlamlara delâlet cihetinden mürekkep lafızların vb. teorisi. Tüm bu çalışmaları mümkün ve anlamlı kılan şey ise *dilin*, *dış varlık* ve *zihin* dışında bağımsız bir varlık düzlemi teşkil etmesidir. Bu da kuşkusuz, lafız ile mana arasında bir nispet olarak gerçekleşen *dilsel delâletin* varlığına bağlıdır. Nitekim *ilmü'l-edeb*in tasnifi bize, her bilim dalının dilsel delâletin çeşitli düzeylerdeki sonuçlarını incelediğini göstermektedir. Bununla birlikte *lugat* ile *ilmü'l-edeb*in diğer türleri arasında, dilsel delâletin incelenmesi bakımından temel bir fark göze çarpar.

Kuşçu *metnü'l-lugay* (sözcükbilim), müfret lafızların cevheri ve maddesi bakımından incelenmesi şeklinde tanımlar.³¹ Burada “cevher ve madde” ile kast edilen, kelimelerin kök harfleridir. Buna göre *metnü'l-luga*, dilde kullanılan isim-fiil-harf şeklindeki tüm müfret lafızların³² hangi anlama delâlet ettiklerini kayıt altına alır. Kuşkusuz bu nazârî incelemeye dayalı bir sûret araştırması olmayıp daha çok tarihî bir tespit hüviyetindedir.³³ Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbü'l-ayn*'ından başlamak üzere, İslâm geleneğinde bu konuda çeşitli yöntemlere göre oluşturulmuş oldukça kapsamlı bir literatür³⁴ olduğu bilinmektedir. Böylece elimizde, anlamlı lafızlardan oluşan devasa bir verili unsurlar bütünü olduğunu söyleyebiliriz. İşte bu unsurlar, tüm dilbilim araştırmalarının dayanağını teşkil eden maddî esas ve zemin-

31 Kuşçu, *Unkûd*, 166.

32 Kuşçu, *vaz'a* ilişkin meseleleri tartıştığı bölümü “lugat ilminin ilkeleri” yerine “metnü'l-luga ilminin ilkeleri” şeklinde isimlendirmiştir. Bu durumun gerekçesi, lugat teriminin farklı kullanımlarıdır. Buna göre *lugat* çoğunlukla hem müfredi hem mürekkebi içerecek şekilde mutlak olarak kullanılır. Bu anlamıyla *lugat*, Müftizâde Abdürrahim'in de belirttiği gibi, mutlak olarak lafza taalluk eden ve Arap dilinin tüm kısımlarını içeren bilim anlamına gelir. Dolayısıyla geniş anlamıyla düşünüldüğünde *lugat*ın, kelâmü'l-Arab da denilen, Arap dilinin müfret ve mürekkep tüm söz varlığını içerdiği söylenebilir. Ancak Kuşçu'nun burada tanımladığı haliyle *lugat*, mutlak anlamda lafız değil, müfret lafız konu edinmektedir ve bugünkü sözcükbilime (leksikografi) tekabül eder. Kuşçu, işte bu özel anlamı vurgulamak için başlığa *metn* kaydını ilave etmiştir. Ayrıntılı açıklama için bkz. Müftizâde Abdürrahim, *Şerhu'l-Unkûd*, 38-39.

33 Tam da bu nedenle Kuşçu, Sekkâki'nin *Miftâh*'ta yaptığı gibi, *Unkûd*'da dilin müfret lafızlarını tespitle meşgul olmamış ve fakat bu alanın ilkelerini incelemiştir.

34 İsmail Durmuş, “Sözlük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/398-401.

dir. *İlmü'l-edebi* oluşturan diğer bilimler ise bu maddî zeminin gerek müfret gerekse mürekkep seviyede teorisini yapmaktadır. Buna göre *metnü'l-luga* ile *ilmü'l-edeb*in diğer türleri arasında madde-sûret ilişkisini andıran bir irtibattan söz edilebilir. Diğer bir deyişle gramer ve belâgat şeklindeki tüm dilbilim araştırmaları, *metnü'l-luga* tarafından tespit edilen bu cüzî delâletlere bağlıdır. Çünkü müfret lafızların kök harflerinin delâleti olmasa, formun delâletinden de bahsedilemez. Dolayısıyla dilsel bir mevcut olarak kelime varlık kazanamaz. Bu durumda hem bir bilim olarak *metnü'l-luga* hem de sarfın varlığı anlamını yitirecektir. İkinci olarak parça-bütün ilişkisi gereği terkinin müfret lafızları ve cüzî delâletlerini gerektirdiği açıktır. Şu halde aynı durum, dolaylı olarak nahiv ve belâgat gibi mürekkep lafızları inceleyen bilim dalları için de geçerlidir.

Yukarıda madde-suret ilişkisi çerçevesinde yaptığımız değerlendirmeler esasen dilsel varlığın maddî zemininin ne olduğu sorusu ile ilişkilidir. Dilin *kurallı ve anlamlı lafızlardan*³⁵ oluşan bir bütün olduğunu dikkate aldığımızda, *ilmü'l-edeb*in bu bütünü müfret ve mürekkep şeklinde iki bölüm halinde incelediği ve müfret lafızlara yönelik incelemenin parça-bütün ilişkisinin mahiyeti gereği mürekkep lafızlardan önce geldiği görülecektir. Girişte de belirtildiği üzere Kuşçu, *ilmü'l-edeb*in tasnifini belirleyen bu rasyonel durumu dikkate alarak, müfret lafızlara yönelik incelemenin önemini özellikle vurgulamıştır.³⁶ Nitekim Kuşçu'nun ifadesine göre ister konuşma ister yazı formunda olsun, söz (kelam) olgusunun maddesi *lugat* yani Arap dilidir.³⁷ Bu durumda isim-fiil-harf şeklindeki müfret lafızlar *ilmü'l-edeb*in olduğu kadar ve bundan daha

35 “Kurallı-anlamlı lafızlar” ile kast edilen şudur: Dil belirli anlamları gösteren lafızlardan oluşur ve bu lafızlar ancak gramerin çizdiği sınırlar çerçevesinde kullanıldığı takdirde konuşma ve yazıdan, diğer bir deyişle dilin kullanımından bahsedilebilir.

36 Müellifin bu çerçevede temas ettiği “değerli taşlardan kolye dizmek isteyen kişi” örneği [Kuşçu, *Unkûd*, 161-162] bir yönüyle *Unkûdü'z-zevâhir* başlığını çağrıştırmaktadır. Nitekim müellif *Unkûd*'un bölüm başlıklarını 'ikd, alt başlıkları ise sımt şeklinde adlandırmıştır. 'İkd kelimesi sözlükte, üzerine boncuk vb. nesnelerin dizildiği ipliğin kendisi; sımt ise ipliğin üzerine boncuklar dizili olduğu zamanki halidir. Müellifin bölüm ve alt başlıkları için neden bu lafızları tercih ettiği sorusu, metnin başlığı düşünüldüğünde kendiliğinden açığa çıkmaktadır. Nitekim *Unkûdü'z-zevâhir fî nazmî'l-cevâhir* kabaca “Cevherlerin nazmı/dizimi hususunda parlak/ışılıklı nesnelerden oluşan salkım” şeklinde çevrilebilir. Diğer bir deyişle Kuşçu burada kendisini bir kuyumcu olarak tasavvur etmekte ve içeriği ve ilmi kıymeti itibarıyla *Unkûd*'u kıymetli mücevherler ve parlak taşlardan oluşan bir takı gibi düşünmektedir. Müellifin burada verdiği örnek de, eserin hem genel hem de alt başlıkları konusundaki seçimiyle uyumlu gözükmektedir.

37 Kuşçu, *Unkûd*, 162.

öncelikli olarak dilsel varlığın temelini oluşturur. Dolayısıyla Kuşçu *metnü'l-lugan*ın ilkeleri (mebâdiü ilmi metni'l-lüga)³⁸ derken aslında dilsel varlık alanının temellerini soruşturmuş olmaktadır.

Pekâlâ, bu bağlamda dil/lugat derken tam olarak ne kastedilmektedir? Diğer bir deyişle dış varlık ve zihinden bağımsız bir varlık düzlemi teşkil eden ve *metnü'l-luga* dahil olmak üzere *ilmü'l-edebi* oluşturan tüm bilim dallarının inceleme konusunu oluşturan şey tam olarak nedir? Bu soru, İslâm geleneğinde nispeten erken sayılabilecek bir dönemde İbn Cinnî (ö. 392/1002) tarafından şöyle cevaplanmıştır:

“Dil (lugat); tüm toplumların maksatlarını (ağrâz) kendisi ile dile getirdiği seslerdir” (el-Lugatü; asvâtün yu‘abbirü bihâ küllü kavmin ‘an ağrâzihim).³⁹

Açıkça görüldüğü üzere İbn Cinnî bu tanımında iki şeye vurgu yapmaktadır: Birincisi dilin anlamlı seslerden ibaret olduğu, ikincisi ise toplumsal niteliğidir. Dünyada birden çok dil konuşulmaktadır ve her dil kendi toplumu içinde anlamlı ve geçerlidir. Bu nedenle İbn Cinnî’nin de işaret ettiği üzere toplumsallık dilin en temel niteliğidir ve insanın doğası gereği toplumsal bir varlık (*el-insânü medeniyyün bi’t-tab’*) oluşuyla doğrudan ilişkilidir. Nitekim her insan teki zorunlu olarak beşerî ve kültürel bir ortam içerisine doğar. Dünya hayatındaki varlığımız ve devamı buna bağlıdır. Söz konusu ortamın en başat unsurlarından biriye, belirli bir doğal dilin kullanılmasıdır (isti‘mâl). Diğer bir deyişle insan, dünyaya geldiğinde mevcut bir dili hazır bulur. Kişi bu dili edinerek kullanmaya, böylece toplumun ve kültürün parçası olmaya başlar. Bu manada her birimiz esasen birer *dil kullanıcısı* olarak tezahür ederiz. Bu süreçte bireyin dille ilişkisi, her şeyden önce kabul ve benimseme şeklinde gelişir. Aksi takdirde topluma ve kültürel muhite katılmak mümkün olmaz. Bu manada dil, bireylerin kullanımına sunulan verili unsur bütünü olup (vaz’) toplumsal ve bağlayıcı niteliği sebebiyle kendisini bireylere dayatır.

Öte yandan dilin kullanımı son tahlilde, verili unsurlar olarak müfret lafızların yine verili bir unsur olarak *gramerin* sınırları içinde birleştirilmesi suretiyle, cümle kurmak demektir. Çünkü insan, ancak cümle kurduğunda konuşmuş sayılır. Böylece ortaya *söz* (kelam) dolaylı olarak da *yazı* olgusu çıkar.⁴⁰ Bu çerçevede dil kullanımı,

38 Kuşçu, *Unkûd*, 169.

39 Ebü'l-Feth Os mân İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Abdülhamid Hindâvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 87.

40 Söz yakın muhatabımız olan ikinci şahıslarla, yazı ise gerek eşzamanlı gerek artzamanlı uzak muhatabımız olan üçüncü şahıslarla temas etmek demektir.

çoğu zaman *dil alışkanlıkları* çerçevesinde gerçekleşen gündelik konuşma pratiklerinden resmi yazışmalara, argo kullanımından bilim ve sanat eserlerinin üretimine kadar çeşitli düzeylerde tezahür eder ve beşeri/kültürel dünyanın tüm unsurlarıyla sıkı biçimde ilişkilidir.⁴¹

Kuşçu ise, İbn Cinn'den farklı olarak, dil (*lugat*) kavramını daha sınırlı bir çerçevede içinde; "Herhangi bir manaya vaz' olunmuş müfret lafız" (el-lafzu'l-mevzû' li-manen el-müfred) şeklinde tanımlar.⁴² Kuşçu'nun bu tanımında, İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) ve İsnevî (ö. 772/1370) gibi isimleri⁴³ takiben, dili oluşturan kurallı-anamlı lafızlar ile gösterdikleri manalar arasındaki delâlet ilişkisinin ilkesini öne çıkardığı görülür.

Dikkat edilirse buraya kadar anlatılanlar gerek dilin varlığı ve kullanımı gerekse *ilmü'l-edebi* teşkil eden bilimsel incelemeler bağlamında, *dilsel delâlet*in ilkece verilili kabul edildiğini göstermektedir. Bu durum açıktır zira aksi taktirde ne düşünme, konuşma ve insanlar arası iletişim ne de *-ilmü'l-edeb* gibi bilimsel incelemeler başta olmak üzere- dilin kullanımı ile gerçekleşen beşerî ve kültürel başarılar, iş bölümü, hatta hayatın varlığı ve sürekliliği dahi mümkün olmazdı. *Dilsel delâlet* verilili kabul edildiğinden, *ilmü'l-edebi* oluşturan hiçbir bilim dalında delâletin nasıl mümkün olduğu ve gerçekleştiği, diğer bir deyişle ilkesi soruşturulmaz. İşte Kuşçu'nun *metnü'l-luganın* ilkeleri derken kast ettiği şey tam olarak bu noktadır. *Metnü'l-luga* dilin müfret lafızlarının cüzî delâletlerini tespit ettiğine göre, *metnü'l-luganın* ilkesini sormak esasen dilsel delâletin imkânını soruşturmak demektir.

41 İbn Cinn'den yaklaşık bir asır sonra, yukarıda vaz' ve istimal ayrımı bağlamında temas ettiğimiz dil ve dilin kullanımı meselesini İslâm geleneğinde belki de en derinlikli biçimde ele alan isim Abdülkâhîr el-Cürcânî (ö. 471/1078) olmuştur. Cürcânî, gramerin zihinde verilili oluşu ve dilsel varlık açısından anlamın lafızdan önce geldiği gibi tezler çerçevesinde, lafızcılık karşıtı (zihinselci) bir dil-söz anlayışı geliştirmiştir. Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Sedat Şensoy, *Abdülkâhîr el-Cürcânî'de Anlam Problemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2001), 51-61; M. Taha Boyalıklı, *Dil, Söz ve Fesahat : Abdülkâhîr el-Cürcânî'nin Sözdizimi Nazariyesi* (İstanbul: Klasik, 2017), 118-146.

42 Kuşçu, *Unkûd*, 169.

43 İbnü'l-Hâcib dili "Herhangi bir mana için vaz' olunmuş tüm lafızlar" (el-Lugatü; küllü lafzin vudî'a li-manen) şeklinde, İsnevî ise "Çeşitli manalar için vaz' olunmuş lafızlar" (el-Lugatü ibaretün 'anî'l-elfâzî'l-mevdû'a lil-me'ânî) şeklinde tanımlar. İlgili tanımlar için bkz. Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmî'l-luga*, thk. Rıdvan Mâmû - Mervan Zühûrî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2021), 1/40; Hüseyin Küçükcalay, *Kuran Dili Arapça* (İstanbul: Muarrif Yayınları, 2021), 23-25; Ramazan Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008), 20.

3. Dilsel Varlık ve Delâletin İlkesi Olarak Vaz' Olgusu

Yukarıda belirtildiği üzere dilsel varlığın, buna bağlı olarak da dilbilim araştırmalarının (ilmü'l-edeb) en temel ilkesinin, lafzın manaya delâlet ettiği kabulü olduğu açıktır. Buna göre konuşan belirli sesleri telaffuz etmekte, bu ses/lafız belirli bir manayı göstermekte ve olayın tarafı olan herkes kast edilenin ne olduğunu doğal bir süreç halinde anlamaktadır.⁴⁴ Ayrıca bu *anlatma* ve *anlama* süreci, yalnızca sınırlı bir grup değil, ilkece toplumun tüm bireyleri tarafından paylaşılmakta ve takip edilmektedir.

Dilsel delâlet, ilahî hitabın yapısı gereği, İslâm bilim ve düşünce tarihinde üzerinde en çok durulan konuların başında gelir. Nitekim lafzın manaya delâleti *dil*, *mantık* ve *fıkıh usûlü* gibi bilim geleneklerinde farklı gerekçelerle ve çeşitli açılardan ayrıntılı şekilde incelenmiştir.⁴⁵ Bu çerçevede mutlak delâlet; “Bir şeyin, kendisine ilişkin bilgiden bir başka şeye ilişkin bilginin gerekecek durumda olması” (ed-Delâletü hiye; kevnü's-şeyi bi-hâletin yelzemü mine'l-ilmî bihi el-ilmü bi-şeyin âhare) şeklinde⁴⁶, daha özel olarak dilsel delâlet ise; lafzın, kullanıldığında yahut tahayyül edildiğinde, vaz'ına ilişkin bilgi sebebiyle, manasının anlaşılacak durumda olması (ed-Delâletü'l-lafziyyetü'l-vaz'iyye hiye kevnü'l-lafzi bi-haysü metâ utlika ev tuhuyyile fühime minhü manahü li'l-ilmî bi-vaz'ihî)⁴⁷ şeklinde tanımlanır. Delâlet dış varlıkta bağımsız bir nesne olarak bulunmaz. Aksine iki unsur arasında bir nispet olarak gerçekleşir. Söz konusu unsurlar nispetin taraflarını teşkil eder. Bu unsurlardan birincisine *gösteren* (dâll), ikincisine *gösterilen* (medlûl), birinci unsurun ikincisini göstermesine ise *delâlet* denir.⁴⁸ Mutlak delâlet; gösterenin niteliğine bağlı olarak lafzî ve gayr-ı lafzî, ilkesine/kaynağına bağlı olarak aklî-vaz'î-tabîî, muhteva ile ilişkisi ve niteliğine bağlı olarak ise mutabakat-tazammun-iltizam kısımlarına ayrılır.⁴⁹

44 Burada kast edilen, en yalın haliyle, konuşmanın insanlar arasında anlaşmazlık ve kaos değil iletişim durumunu gösterdiği şeklindeki sağduyu bilgisidir.

45 Genel olarak bakıldığında dil, mantık ve fıkıh usûlü bilimlerinde lafız-mana ilişkisi ve dilsel delâlet meselesinin ele alınmış, ilgili bilim dallarının konu ve gayeleri ile bu bilim dallarını oluşturan meselelerin tarihsel gelişimi, birbiriyle ilişkisi vb. hususlarla doğrudan ilişkili olduğu görülür. Bu bakımdan meselenin hakkıyla ele alınması çok boyutlu bir araştırmayı ve karşılaştırmalı bir analizi zorunlu kılmaktadır. Bu konuda bir araştırma için bkz. Mehdi Cengiz, *Klasik İslâm Düşüncesinde Delâlet - Göstergebilim Tarihinin Kayıp Halkası* (Ankara: Kitabe Yayınları, 2023), 51-162.

46 Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitâbü't-Tarîfât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1983), 104.

47 Cürcânî, *Kitâbü't-Tarîfât*, 104.

48 Cürcânî, *Kitâbü't-Tarîfât*, 104.

49 Konu hakkında genel bilgi için bkz. M. Naci Bolay, “Delâlet (Mantık)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/119; Mehmet Erdem - Tahsin Deliçay, “Mantık, Belâ-

Ancak bizim için buradaki temel mesele, delâletin mahiyeti ve işleyişinden ziyade nasıl mümkün olduğu sorusudur. Buna göre *ses olarak lafız* ile *mana* arasındaki delâlet ilişkisi nasıl açıklanabilir? Diğer bir deyişle insanların telaffuz ettiği bir ses belirli bir manayı nasıl göstermekte ve bu durum diğer kişiler tarafından nasıl anlaşıl-makta ve paylaşılmaktadır? İslâm düşünce geleneğinde başından beri örtük de olsa yaygın şekilde kabul edilen görüşe göre, lafız ile mana arasında doğal yahut rasyonel hiçbir irtibat bulunmaz. Bilakis lafız ile mana arasındaki delâlet ilişkisi, lafız dışında düşünülen ve irade sahibi bir özne tarafından kurulur. Lafzın mana karşılığında belirlenmesi şeklindeki bu tayin ve tahsis işlemine *vaz'* denir.

Tarihsel sürece bakıldığında; mütekaddim dönemde *vaz'* bilgisi, ilk örneğini Sî-beveyhî'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ında gördüğümüz *ilmü'l-Arabîyye* (geniş anlamıyla nahiv) çalışmalarında çoğu zaman dolaylı ve ikinci dereceden işaret edilen bir kavram olarak yer almış, Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) ve Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-36) tarafından temsil edilen mutezile ve ehl-i sünnet gibi kelam çevrelerinde dilin kökeni ve *dil koyucu* öznenin (vâzı') kimliği ekseninde tartışılmış, mantıkta hususen Fârâbî'nin (ö. 339/950) çalışmalarıyla delâlet ve elfâz bahislerinde belirginleşmeye başlamış, daha açık ve ayrıntılı biçimde ise müteahhir dönemin kurucu ismi Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *el-Mahsûl*'ü ile Seyfeddin Âmidî'nin (ö. 631/1233) *el-İhkâm*'ı gibi fıkıh usûlü eserleri ve takip eden metinlerde incelenmiştir. Yaklaşık bir asır sonra *vaz'* bilgisi Adudüddin el-Îcî'nin (ö. 756/1355) *er-Risâletü'l-vaz'îyye*'si ve takip eden şerh ve hâşiyelerle birlikte bağımsız bir literatür haline gelmiş, sonraki süreçte bilim olarak tanımlanıp tedvin edilmiştir.⁵⁰ *Vaz'* bilgisinin tarihsel gelişimi açısından Îcî sonrası sürecin en önemli unsuru Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerif (ö. 816/1413) arasında yaşanan tartışmalardır. *Keşşâf*, *Mutavvel* ve *Telvîh* gibi metinler ve hâşiyelerinde takip edebildiğimiz bu tartışmaların meselenin kapsam ve derinliğini artırdığı muhakkaktır. Bu durumun, on beşinci asır boyunca Hacı Paşa (ö. 827/1423), Hoca Ali es-Semerkindî (ö. 860/1457), Şeyhü'l-Buhârî (ö. 868/1464'ten sonra) ve Gar-süddin Halîl b. Şâhin (ö. 873/1468) gibi isimlerin *er-Risâletü'l-vaz'îyye* üzerine yaptığı klasik şerh çalışmaları ile devam ettiği söylenebilir. *Unkûd*'a geldiğimizde ise Kuşçu, Adudüddin el-Îcî'den kendisine kadar geçen bir asrı aşkın süre içinde *vaz'* ekseninde

gat ve Usûl-ü Fıkıh İlimleri Arasında Ortak Bir Kavram Olarak 'Delâlet"', *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 2/1 (Mayıs 2002), 171-180.

50 Bu konuda bazı teşebbüsler için bkz. Timur Aşkan, "Abdullah Necîb el-Aymâtâbî'nin er-Risâletü'l-Vaz'îyye Adlı Eserinin Tahkikli Neşri", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 2/1 (Haziran 2019), 62; Musa Alak, "Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin Vaz' İlmine Dair Risâlesinin Tahkik ve Tahlili", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2011), 47-48.

oluşan bilgi birikimini bütünlüklü/sistematiik biçimde ve zenginleştirerek yeniden ifade etmiş, bu meseleleri önceki müelliflerden farklı olarak *metnü'l-luganın* ilkeleri şeklinde konumlandırmış, ayrıca vaz' olgusunu incelemenin konusu haline getirmek suretiyle mesâili yeni bir terkibe kavuşturmuştur.⁵¹

Yukarıda belirtildiği üzere dilsel delâletin ilkesi konusunda İslâm geleneğindeki ortak kanaatin *vaz' olgusu* olduğu açıktır. Ancak öte yandan yukarıda resmedilen uzun süreçte bu konuda çeşitli tartışmaların yaşandığı da bilinmektedir. Kuşçu tüm bu tartışmaları -Fahredden er-Râzî'nin *el-Mahsûl* ve Sekkâkî'nin *Miftâh*'taki açıklamalarını⁵² andırır biçimde- sistematiik olarak ele alır. Buna göre bir ses türü olarak tüm lafızlar, manalar karşısında ilkece eşit mesafede bulunur. Bu nedenle belirli bir lafzın herhangi bir manaya delâlet etmesi, söz konusu eşitlik durumu bozulmadıkça mümkün değildir. Diğer bir deyişle dilsel delâletin gerçekleşebilmesi için, lafzın mana teklerinden birine özgü olması (ihtisas) zorunludur. Böylece lafız, çok sayıda mana içerisinde belirli birine ait hale gelmekte, öte yandan diğerleriyle muhtemel bağı koparılmış olmaktadır. Kuşkusuz bu özgü olma durumu (ihtisas) kendiliğinden gerçekleşmez, bilakis ilişkinin esasını teşkil edecek bir ilkeyi (muhasis) gerektirir. Kuşçu söz konusu ilkenin (muhasis) aklî taksim gereği a. "lafzın kendisi" ve b. "lafızdan başkası" şeklinde iki seçenekten biri olduğunu söyler. Lafızdan başkası ise ya b1. "yaratan" (hâlik) ya da b2. "yaratılan" (mahlûk) olur.⁵³ Buna göre dilsel delâletin ilkesi olmak bakımından elimizde lafız, Tanrı ve insan şeklinde üç temel⁵⁴ seçenek bulunmaktadır. İslâm geleneğinde bu üç görüşten her birini savunan kişiler/gruplar olmuştur.⁵⁵

51 Kuşçu'nun süreçteki rolüne ilişkin bir değerlendirme için bkz. Yıldırım, *Ali Kuşçu ve Unkûdî'z-Zevâhir - Dil ile Anlam*, 92-102.

52 Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl fî ilmi usûlî'l-fıkh*, thk. Taha Cabir Feyyâz el-Alvânî (Beyrut: Mûesse-setü'r-Risâle, 1996), 1/181; Sekkâkî, *Miftâh*, 466-467.

53 Kuşçu, *Unkûd*, 180.

54 Kuşçu'nun ifadesine göre dilin menşei ve dilsel delâletin ilkesi konusunda ortaya konan görüşler esasen bu üç seçenekten fazlasını içermektedir. Nitekim tahsisin lafızların tümüne yahut bir kısmına yönelik olması, ayrıca verilecek hükmün kesin biçimde yahut kuşkulu ve tereddütlü şekilde verilmesi vb. parametreler dikkate alındığında söz konusu üç taktirden çok sayıda alt kısım ortaya çıkar. Bu bağlamda Ebû İshâk el-İsferâyîni (ö. 418/1027) insanlar arası iletişim için zorunlu kısmın Cenâb-ı Hak tarafından vaz' olduğunu, bunun dışında kalan kısmın ise ilahi ve beşeri irade seçeneklerinden her birine muhtemel olduğunu söyler. Öte yandan müteahhir âlimlerin çoğu tevakkuf görüşünü benimser. Ancak tüm görüşler son tahlilde bu üç temel seçeneğe irca olunabilir. Müellifin ilgili açıklamaları için bkz. Kuşçu, *Unkûd*, 180.

55 Konu hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bkz. Bernard George Weiss, "Medieval Muslim Discussions of the Origin of Language", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 124/1 (1974), 33-41. Krş. Bernard George Weiss, "Orta Çağ İslâm Âlimlerinin Dilin Menşei İle İlgili Tartışmaları", çev. Adem Yığın, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2003), 127-135.

Kuşçu'nun anlatımındaki aklî taksim dikkate alındığında, tartışmadaki ilk ve temel ayrım şöyle ortaya konabilir: Dilsel delâlet lafzın zatından kaynaklanan zorunlu bir durum mudur yoksa belirli bir irade ve kasıt sonucu sonradan ortaya çıkan itibarî bir nitelik midir? Delâletin bizâtihi lafızdan kaynaklandığını iddia etmek, manaya delâletin lafızda içkin olduğunu, diğer bir deyişle lafzın başka herhangi bir sebeple değil sadece bir ses türü olduğu için delâlet ettiğini söylemek demektir. Bu da, lafız ile mâna arasındaki delâlet ilişkisinin kendiliğinden, zorunlu ve sürekli olarak var olduğu anlamına gelir. Çünkü zattan kaynaklanan, zat dışında başka bir sebeple ortadan kalkmaz. Klasik fıkıh usûlü ve belâgat metinlerine bakıldığında, bu görüşün⁵⁶ genellikle mutezilî kelimci ve usûlcü Abbâd b. Süleyman es-Saymerî'ye (ö. 250/864) nispet edildiği görülür. Ancak müteahhir düşünürler bu düşüncenin yanlışlığı konusunda ittifak etmişlerdir. Bu cümleden olmak üzere Kuşçu, Saymerî tarafından öne sürülen doğal dil teorisinin doğru ve geçerli olması durumunda, dünyadaki tüm dillerin herkes tarafından anlaşılacağını öne sürer. Esasen bu, dünyada tek bir dilin konuşulması gerektiğini söylemekle eşdeğerdir. Çünkü bu taktirde, dildeki herhangi bir lafzın kendi manasını göstermesi ile telaffuz eden kişinin varlığını göstermesi arasında hiçbir fark olmayacaktır. Öte yandan Kuşçu yine bu taktirde doğal dillerdeki hiçbir lafzın, ilk mananın anlaşılmasının mümkün olmayacağı şekilde, kendi anlamının dışında başka bir manaya nakledilemeyeceğini söyler. Bu ve benzeri deliller çerçevesinde düşünüldüğünde Saymerî'ye nispet edilen görüşün yanlışlığı açıktır.⁵⁷

Aklî taksimdeki lafız şıkkı yanlışlandığına göre, delâletin ilkesinin lafızdan başkası olduğu kesinleşmiş olur. Bu da esasen, lafız ve mâna arasında delâleti gerektirecek hiçbir doğal yahut rasyonel irtibatın bulunmadığı, bu ilişkinin lafız dışında düşünen ve irade sahibi bir özne tarafından ve bütünüyle ilgili öznenin tercihiyle kurulduğu anlamına gelir. *Dilsel belirleme* şeklinde karşılayabileceğimiz bu tayin ve tahsis işlemine *vaz'* denir. Kuşçu terim anlamıyla mutlak *vaz'* olgusunu; "bir şeyin herhangi başka bir şeye bi-nefsihi delâlet etmek üzere tayin edilmesi" (ta'yînü's-şey li'd-delâleti bi-nefsihi alâ şey) şeklinde tanımlar.⁵⁸ Buna göre delâlet zorunlu değil, lafza sonradan yüklenen bir nitelik olarak kendinde mümkün bir durumdur.

56 Saymerî'ye nispet edilen görüşün hem müellife aidiyeti hem de mahiyeti tartışmalıdır. Nitekim Sekkâkî, bu görüşü harflerin nitelikleri çerçevesinde yeniden yorumlamıştır. Konu hakkında bir değerlendirme için bkz. Yıldırım, *Ali Kuşçu ve Unkûdü'z-Zevâhir - Dil ile Anlam*, 228-230.

57 Kuşçu, *Unkûd*, 182. Benzer şekilde Sekkâkî de, Saymerî'ye nispet edilen bu görüşün yanlış olduğunu gösterebilmek için, delâletin lafzın zâtî bir niteliği kabul edilmesi durumunda ortaya çıkacak problemleri sıralar. Sekkâkî, *Miftâh*, ⁴⁶⁶.

58 Kuşçu, *Unkûd*, 170.

Dilsel delâletin ilkesi olarak vaz' olgusu bir kez kabul edildiğinde, bu durum bizi kaçınılmaz olarak vaz'ı gerçekleştiren öznenin kim olduğu sorusuna götürür.⁵⁹ Ancak vaz' bilgisinin tarihsel seyri açısından tartışma, vâzın kim olduğundan ziyade vaz' olgusunun mahiyeti ve kategorilerinin tespiti etrafında şekillenmiştir. Çünkü dilin kökeni ve dil koyucunun kimliği gibi tartışmaları ne tarihsel ne de teorik bakımdan kesinlemek mümkündür. Bu nedenle vâzı dediğimizde varlığı muhakkak ancak kimliği meçhul bir öznenin söz ettiğimiz daima hatırdadır.⁶⁰ Bu çerçevede vaz' literatüründe asıl olan, lafızların dildeki kullanımları ve delâlet durumları arasındaki farktan hareketle, ne şekilde vaz' edilmiş olduklarına yönelik tahlillerde bulunmaktır. Mesela özel ve cins isimler ile müphem lafızların (zamirler, işaret isimleri vb.) dildeki kullanımları arasında açık farklar söz konusudur. Sarf, nahiv ve belâgat bilimlerinde bu tür lafızların delâletlerinin çeşitli seviyelerde incelendiği bilinmektedir. Ancak vaz' bilimi açısından önemli olan, mevcut kullanım farklarının ilkesini teşkil edecek şekilde, ilgili lafızların vaz' ediliş biçimlerini tespit ve tahlil etmektir.⁶¹ Bu anlamda ilmü'l-vaz'daki bakış açısının mevcut dil durumunu dikkate alan, gerçekçi bir tutum olduğunu söyleyebiliriz. Bu kapsamda vaz' olgusu şahsî-nev'î, genel-özel, tahkîki-tevîlî

59 Çünkü bir eylem olarak vaz' zorunlu olarak bu eylemi gerçekleştiren özneyi (vâzı) gerektirir. Yukarıda gösterildiği üzere dil, düşünen ve irade sahibi bir özne tarafından oluşturulduğuna göre, sorunun muhtemel cevabı ya o dili konuşan insanlardan biri/bir grubu ya da Tanrı olacaktır. Kuşçu'nun taksiminde bu durum, "lafızdan başkası" seçeneği altında b. "yaratan" (hâlik) ve b2. "yaratılan" (mahlûk) şıkları olarak ifadesini bulmuştur. Nitekim İslâm düşüncesinde dilsel varlığı oluşturan öznenin kimliği tartışması esas itibarıyla iki teori çerçevesinde gündeme gelmiştir. Bunlardan birincisi (istilâh) dilin oluşumunu insan iradesine ve toplumsal uzlaşıya, ikincisi ise (tevkîf) vahiy ve ilahi bildirimle dayandırır. Istilâh ve tevkîf teorilerinin bilinen ilk ve meşhur temsilcileri ünlü mu'tezilî düşünür Ebû Hâşim ve Eş'arî kelâmının kurucu ismi Ebü'l-Hasen el-Eş'arî olduğundan, mesele önemli ölçüde kelâmî içerikli ve mu'tezile-ehl-i sünnet karşıtlığı şeklinde gündeme gelmiş, konu aklî ve naklî deliller çerçevesinde ayrıntılı olarak tartışılmıştır. Ancak lafızların vaz'ı son tahlilde mümkün bir tercih olup ayrıca tarihin şahitlik etmediğimiz bir evresinde gerçekleştiğinden, bu tartışmadan aklî bir sonuç elde etmek mümkün değildir. Dini argümanlar ise yoruma elverişlidir. Bu nedenle yaklaşık bir asır sonra Bâkılânî (ö. 403/1012) hiçbir teorinin kesinlenemeyeceğini söyleyerek çekimser kalmış (tevakûf), bu düşünce Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Fahrreddin Râzî (ö. 606/1210) gibi alimler tarafından sürdürülmüş ve müteahhir dönemin hakim kanaati haline gelmiştir. Benzer şekilde Kuşçu'nun da mevcut teoriler karşısında net bir tavır belirlemediğini, bunun yerine tüm ihtimalleri değerlendirerek sorunlu taraflarına işaret ettiği görülmektedir. İlgili açıklamalar için bkz. Kuşçu, *Unkûd*, 180-191.

60 Kuşçu'nun vâzın kimliği etrafında yaptığı tartışmaya ilişkin ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Yıldırım, *Ali Kuşçu ve Unkûdü'z-Zevâhir - Dil ile Anlam*, 226-248.

61 Müphem lafızların vaz'ı meselesini tahlil eden bir çalışma için bkz. Abdullah Yıldırım, "Adudüddin el-İcî ve er-Risâletü'l-vaz'iyye", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-İcî*, ed. Eşref Altaş (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017).

ve kastî-zımnî gibi genel başlıklar (aksâmü'l-vaz') altında tartışılmış, dilde kullanılan tüm lafız türleri bu kategoriler içerisinde yorumlanmıştır. Nitekim *Unkûd*'un önemli bir bölümü ilmü'l-vaz'ın esasını teşkil eden bu temel tartışmalara ayrılmıştır.⁶²

Dilsel delâletin ilkesi bağlamında buraya kadar yapılan açıklamalar *lafız* ve *mana* arasında *vaz'* ve *delâlet* şeklinde iki nispetin varlığını göstermektedir. *Vaz'* olgusu delâletin ilkesini teşkil ettiğinden, delâlet *vaz'*ın sonucu olarak ortaya çıkar. Tam bu noktada Kuşçu'nun *vaz'* olgusunu niçin *ilmü metni'l-luganın* ilkesi şeklinde konumlandığı sorusuna daha yakından bakabiliriz.

4. *Metnü'l-luga'nın İlkesi Olarak Vaz'*

Kuşçu sözcükbilimi (ilmü metni'l-luga), *Arap dilindeki kelimelerin madde ve cevherleri bakımından vaz'larının bilgisi* şeklinde tanımlar. (Marifetü evzâ'i müfredâtî'l-kelâmi'l-arabî min haysü mevâddüha ve cevâhirüha).⁶³ Tanıma göre sözcükbilimin konusu, maddesi ve cevheri bakımından kelimedir. Kelime maddesi bakımından incelendiğinde, hangi anlamın karşılığı olarak *vaz'* edildiği bilgisi elde edilmiş olur. Dolayısıyla sözcükbilimin, isim-fiil-harf şeklindeki tüm lafız teklerinin hangi anlam için *vaz'* edildiğini tespit ettiği söylenebilir. Sözcükbilim bize, dilde kullanılan tüm lafızların hangi anlamın karşılığı olarak *vaz'* edildiği bilgisini kazandırdığına göre, tanımda geçen şey tümel *vaz'* değil tikel *vaz'lar*dır.

Zat bakımından dili önceleyen bir durum olarak *vaz'*, dilde sabit ve mümkün tüm *vaz'* örneklerinin ilkesi konumundadır. Bu açıdan bakıldığında, dilin verili maddelerinden yani tek tek lafızlardan bağımsızdır ve kendi başına tümel bir durum olarak düşünülebilir. Lafız teklerinin *vaz'*ı ise söz konusu tümel durumun maddeye (ses/lafız) bitişerek gerçekleşmiş örnekleridir.⁶⁴ *Vaz'*, lafız ve anlam arasında bir nispet olduğundan, dış varlık söz konusu olduğunda lafız ve anlamdan bağımsız bir *vaz'* olgusundan bahsedilemez. Ancak dilde kullanılan tüm kelimelerin bir anlamın karşılığı

62 Kuşçu, *Unkûd*, 171-179.

63 Kuşçu, *Unkûd*, 169.

64 Kuşçu, sözcükbilimi tanımlarken, ilim yerine marifet terimini kullanmıştır. Marifet bazen ilimle eş anlamlı olarak kullanılmakla birlikte, burada olduğu gibi bazen ilimden farklı olarak tikel yahut basit olanın bilgisi anlamında kullanılır. Bu durumda ilim tümel ve mürekkep olanın, marifet ise tikel ve basit olanın bilgisidir. Tanımda kastedilen tikel *vaz'lar* olduğundan, Kuşçu sözcükbilimi tanımlarken, marifet teriminin cüzileri bilmek şeklindeki özel anlamıyla kullandığını söyleyebiliriz. Bkz. Müftizâde Abdürrahim, *Şerhu'l-Unkûd*, 37.

olarak vaz' edildikleri görülünce, söz konusu örneklerden soyutlama yapılarak dış varlıktaki tüm örneklerin ilkesi olan vaz' tümel bir durum olarak elde edilir. Tümel olan tikelde içerildiğinden, mutlak vaz' olgusu tüm kelime teklerinde gerçekleşmiş durumdadır, ancak hiçbirinin aynı değildir. Buna göre dış varlıkta gerçekleşen şey, tikel bir durum olarak *bu vaz'* ya da *şu vaz'*dır. Söz konusu fertlerden bağımsız tümel bir durum olarak vaz' ise ancak düşünülen bir anlam olarak zihinde mevcuttur.

Buraya kadar anlatılanlar vaz' bilgisi ile sözcükbilim arasında tümel-tikel irtibatı olduğunu göstermektedir. Çünkü vaz' bilgisi, tümel bir durum olarak vaz'ın ne olduğu, kısımları ve genel sorunları gibi hususlar hakkında konuşurken sözcükbilim dış varlıkta gerçekleşen tikel vaz' örneklerini tespiti çalışmaktadır. Bu durumda vaz' bilgisinin sözcükbilimin ilkesi olmasının biri ontolojik diğeri epistemolojik olmak üzere başlıca iki anlamı olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi; mutlak vaz'ın dilde sabit ve mümkün tüm tikel vaz' örneklerini var kılması, ikincisi ise tümel bir durum olarak vaz'a ilişkin bilginin belirli bir lafzın vaz'ına ilişkin icmâlî bilgi vermesidir. Böylece Kuşçu'nun vaz' bilgisini sözcükbilimin ilkesi olarak görmesinin anlamı da açığa çıkmış olmaktadır.

Esasen vaz' olgusunu yalnızca sözcükbilimin ilkesi olarak görmek eksik bir tespittir. Nitekim Kuşçu müfret lafızların maddesi yanında form bilgisinin de vaz' olgusuna bağlı olduğunu açıkça belirtmektedir (... mebâdî mühimme ... mevkûfetün aleyhâ ma'rifetü's-sîga).⁶⁵ Ayrıca vaz' biliminde şahsî vaz'ın yanında ayrı bir kategori olarak müfret lafızların nev'î vaz'ı da incelenmektedir. Nev'î vaz'la kastedilen ise, çok sayıda lafzın aralarında ortak form sayesinde genel bir kural şeklinde vaz' edilmesidir. Kelimelere formları itibarıyla ilişkin haller ise sarfta incelenmektedir. Şu halde vaz' bilgisi, sözcükbilim dışında sarfın da ilkesini teşkil eder.⁶⁶

Dikkat edilirse vaz'ın ilke oluşuyla ilgili buraya kadar yapılan tartışma esas itibarıyla müfret lafızlar bağlamında sürdürülmüştür. Bu durum vaz' olgusunun sadece kelimenin ilkesi olduğu gibi yanlış bir izlenim uyandırmaktadır. Kelimenin hem

65 Kuşçu, *Unkûd*, 164.

66 Bu durum Unkûd'da açıkça tartışılmaz. Ancak şârih Müftîzâde Abdurrahim önce sorunu tespit etmekte ardından da şöyle bir açıklama getirmektedir: Sözcükbilimde açık bir biçimde müfretlerin vaz'ı (şahsî vaz') incelenmektedir. Sarf ilminde incelenen şey ise nev'î vaz'dır. Nev'î vaz' şahsî vaz'ın uzantısı olarak ortaya çıktığından, vaz' aynı zamanda sarf ilminin ilkesini teşkil etmektedir. Vaz'ın ilke oluşunun sözcükbilime has kılınmasının gerekçesi ise vaz'ın müfret unsurlarla olan sıkı bağlantısıdır. Bu durumda vaz' doğrudan sözlükbilimin dolaylı olarak da sarfın ilkesi olmaktadır. İlgili açıklamalar için bkz. Müftîzâde Abdurrahim, *Şerhu'l-Unkûd*, 36.

maddesi hem de suretinin vaz' edildiği doğrudur. Ancak bir varlık alanı olarak dil sadece kelimeden oluşmamaktadır. Bilakis anlam dediğimiz şey esas itibariyle *cümlede* ortaya çıkar. Verili cümle örneklerini mümkün kılan şey ise, tümel bir durum olarak cümle formudur. Bu anlamda cümle, nahiv biliminin konusunu teşkil eder. Tüm cümle örneklerinin ilkesi olarak cümle formunun birincil, buna bağlı olarak da ikincil anlamlara delâletini mümkün kılan şey ise söz konusu formun vaz' edilmiş olmasıdır. Nitekim Kuşçu, vaz'ın kısımlarını incelediği bölümde bütün mürekkeplerin nev'î olarak vaz' edilmiş oldukları görüşünü benimser (Ve mine'l-vaz'î'n-nev'iyyi en yesbûte mine'l-vâzî'î hükmün külliyyün ... ve küllü'l-mürekkebâtî min hâze'l-kabîl).⁶⁷ Bu durumda, vaz'ın sözcükbilim ve sarfın ilkesi olması yanında aynı zamanda doğrudan nahvin, dolaylı olarak ise meânî ve beyanın da ilkesi olması gerekir.⁶⁸

Buraya kadar tümel vaz' olgusunun dış varlıktaki tikel vaz'ların dolayısıyla da tikel delâletlerin ilkesi olduğu gösterildi. Ancak bundan çok daha esaslı biçimde vaz', bir varlık alanı olarak dilin metafizik esasını (mebde) teşkil eder. Çünkü vaz' olgusu, bir varlık alanını sonuç vermektedir. Buna göre dil, dış varlık ve zihinden bağımsız, kendinde bir varlık mertebesi teşkil eder. Nitekim yüzyıllar önce yaşamış bir şahıs yahut meydana gelmiş bir olay bütünüyle ortadan kalktığı halde bugün tarafımızdan dile getirilmekte ve hakkında konuşulabilmektedir. Diğer bir deyişle söz konusu şahıs yahut olay dış varlıkta mevcut olmasa da dilde var olabilmektedir. Buna göre bir şeyi dile getirmek o şeyi dil düzeyinde var kılmak demektir.

Dilsel varlığın ilkesi derken kast edilen, daha açık biçimde vaz' olgusu ile nispetin tarafları olarak lafız ve mana unsurları arasındaki ilişkide belirginleşir. Ses türü olarak lafız ile zihinde düşünülen bir unsur olarak mana, vaz' işleminden önce bağımsız birer birim olarak mevcuttur. Buna göre ne lafzın ne de anlamın varlığı vaz' olgusuna bağlı değildir. Ancak öte yandan lafız ve mana, vaz'dan önce müfret yahut mürekkep olmakla nitelenemez. Nitekim Kuşçu lüğatin müfret unsurlarının tanımında, lafzın önce *vaz' olunmuş olma* (mevzû), ardından *müfret* niteliğini belirtmiştir.⁶⁹ Bu durumda vaz'

67 Kuşçu, *Unkûd*, 171.

68 Ancak kelime hem de sureti bakımından vaz' edilirken, cümle sadece sureti bakımından vaz' edilmektedir. Nitekim tümel bir form olarak cümle vaz' edilmiştir ancak kelimeleri bu tümel form çerçevesinde birleştirerek cümleler oluşturan ve bu sayede yepyeni anlamları dile getiren dil kullanıcısı olarak insandır. Çünkü bir kelimeyi diğerine isnat etmek suretiyle bir cümle kurmak, bütünüyle aklî bir işlemdir. Dolayısıyla vaz'a bağlı değildir. Bu durumda insanın önünde sonsuz bir konuşma imkânı açılmaktadır. Şu halde tek tek cümle örneklerinin vaz' edilmiş oldukları söylenemez.

69 Kuşçu, *Unkûd*, 169.

asıl, müfret-mürekkep ise bu aslın uzantıları olarak ortaya çıkan nitelikler olmaktadır.⁷⁰ Çünkü bir lafzın bu sıfatlarla nitelenmesi gösterdiği anlama bağlıdır. Ancak lafız, belirli bir mananın karşılığında vaz' edilmeden önce böyle bir nitelendirme doğal olarak mümkün olmayacaktır. Bu durumda lafzın ve mananın vaz'dan önce mevcut olduklarını söyleyebiliriz. Ancak bu belirsiz bir bulunuştur. Nitekim bu durumdaki lafız ve mana da dilin parçası değildir. Lafzın ve mananın belirginleşmesi ve hakkında konuşulabilir hale gelmesi ise ancak vaz' ile mümkündür. Lafız ve mana bu sebeple ancak vaz'dan sonra aralarında oluşan delâlet nispetiyle dilin parçası haline gelir. Sonuç itibariyle dış varlıkta lafız ve anlam, vaz'dan bağımsız olarak vardır. Ancak lafzın anlamın karşılığı olarak vaz' edilmesinden sonra, söz konusu iki birim arasında delâlet adını verdiğimiz ikinci bir nispet meydana gelir. Lafzın ve anlamın dilin unsurları olarak var olmaları, delâlet adını verdiğimiz bu ikinci nispet ile mümkündür. Delâleti mümkün kılan şey ise, lafzın anlamın karşılığı olarak vaz' edilmesi yani birinci nispettir. Şu halde tümel bir durum olarak vaz' olgusu lafız, anlam ve delâletin mutlak olarak değil ve fakat dilin unsurları olmaları bakımından ilkesini oluşturmaktadır.

İlkenin metafizik oluşu ile kast edilen ise vaz' olgusunun bir nispetten ibaret olması ve itibari mahiyetidir. Buna göre vaz', dış varlıkta bağımsız bir nesne olarak bulunmayıp lafız ve mana arasında kurulan bir nispetten ibarettir. Dil söz konusu olduğunda burada sözü edilen şey esasen akli bir eylem olarak sembolleştirmedir. Buna göre herhangi bir ses/lafız belirli bir mananın sembolü olarak tayin edilmektedir. Bu nedenle nispetin varlığı, düşünen bir zihnin irade ve tercihin, dilsel delâlet sonucunu doğurması ise toplumdaki tüm bireylerin bu nispeti bilmesi ve kabul edip kullanmasına bağlıdır. Her iki durumda da vaz' olgusu kendinde duyulur, maddi bir varlığa sahip değildir. Bilakis sonuçlarından hareketle zihnin idrak ettiği, duyulur olmayan (aklî) bir mevcuttur.⁷¹

Vaz' olgusunun ilke oluşu bağlamında son olarak Kuşçu'nun sözcükbilim tanımında geçen, "lafızların hangi anlama vaz' edildiklerinin bilgisi" vurgusuna temas

70 Müftîzâde Abdürrahim, *Şerhu'l-Unkûd*, 38.

71 Modern dil filozoflarından John R. Searle; para, mülkiyet vb. varlığı insan uyluşmasına bağlı (itibari) olguların -ki en belirgin ve mütakamül örneklerinden birini dil oluşturur- nasıl mümkün olduğu ve kurulduğu sorusunu incelediği eserinde, bu türden olguları mümkün kılan ön kabul ve işlemleri analiz ederken metafizik ve varlıkbilim (ontoloji) gibi terimler kullanır. Bkz. John R. Searle, *The Construction of Social Reality* (London: Allen Lane The Penguin Press, 1995), 1-29; krş. John R. Searle, *Toplumsal Gerçekliğin İnşâsı*, çev. Muhittin Macit - Ferruh Özpilavcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 15-49.

etmeliyiz. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, müellifin sözcükbilimi *kelimenin hangi anlama delâlet ettiği* değil bilakis *lafzın hangi anlamın karşılığı olarak vaz' edildiği* bilgisi olarak görmesidir. Lafzın anlama delâleti, kelimenin bir irade tarafından kullanılmasını gerektirir. Dolayısıyla verili bir cümle içerisinde yer almadıkça kelimenin delâletinden bahsedilemez. Nitekim İbn Sînâ kelimenin delâletinin mutlak surette konuşanın iradesine bağlı olduğunu söylemektedir.⁷² Aksi takdirde tüm lafızların tek bir anlamı olur ve bu anlamın dışında kullanılmaları söz konusu olmazdı. Halbuki fiili durum bunun aksini göstermektedir. Yani lafızlar doğrudan vaz' edildikleri anlamda kullanıldıkları gibi bunun dışında kullanım şartlarına bağlı olarak genellik-özellik vb. bir takım anlam kaymaları ile yahut ilk anlamları dışında mecaz ve kinaye olarak da kullanılabilir. Bu durumda lafızla neyin kast edildiğinin dolayısıyla hakikat, mecaz ve kinaye kısımlarından hangisine dâhil olduğunun anlaşılması için mutlak surette konuşanın iradesiyle bir cümle içerisinde kullanılması gerekmektedir. Lafzın vaz'ında ise durum bundan farklıdır. Çünkü lafzın vaz' edildiği anlam -her ne kadar bazı lafızlar birden çok anlam için ayrı ayrı vaz' edilmiş olsalar da- sabittir, dolayısıyla değişmez. Şu halde Kuşçu'nun sözcükbilimi tanımlarken, neden kelimenin delâlet ettiği anlamdan değil de lafzın vaz' edildiği anlamdan bahsettiği açığa çıkmış olmaktadır. Çünkü delâlet, verili bir dil içerisinde mümkündür. Bu da konuşanın iradesine bağlı bir durumdur. Bu nedenle, bir kelimenin hangi anlama delâlet ettiği ancak kullanım örneği görüldükten sonra anlaşılabilir. Dolayısıyla sözcükbilim lafızların kullanım öncesi hangi anlamları göstermek üzere vaz' edildiklerini tespit eder. Kelimenin hangi anlamı göstermek üzere kullanılacağı ise konuşanın iradesine bağlı olarak gerçekleşir. Sonraki vaz' metinlerinde ifade edildiği şekliyle vaz' olgusu asıl, kullanım (istimal) ise bu aslın uzantısıdır (fer').⁷³

5. Sonuç

Ali Kuşçu, Arap dilbilimi ve felsefesine ilişkin en önemli ve hacimli çalışması *Unkûdû'z-zevâhir*'in ilk bölümünde dilsel varlık alanının metafizik ilkesi olarak vaz' olgusu ve genel sorunlarını incelemiştir. Esasen *Unkûd*, İcî'nin *er-Risâletü'l-vaz'îyye*'si ile bağımsız hale gelen literatürün bir parçasıdır. Bu manada Kuşçu'nun tevarüs ettiği

72 Ebû Alî el-Hüseyn İbn Sînâ, *Mantûğa Giriş*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 19.

73 Salih Sürücü, *Eğimli Mehmed Rahmi Efendi'nin el-'Ucâletü'r-Rahmîyye fî Şerh'ir-Risâleti'l-vaz'îyye Adlı Eseri (Metin ve İnceleme)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 244.

birikimi sistematik biçimde yeniden ifade ettiği ve kişisel tercih ve yorumlarıyla zenginleştirdiği söylenebilir. *Unkûd* bir ses türü olarak lafız ile mana arasında doğal yahut rasyonel hiçbir irtibat bulunmadığı, dilsel delâletin düşünen ve irade sahibi bir özne tarafından kurulduğu kabulü üzerine temellenir. Bu anlamda bir nispet olarak vaz'ın sonucu olan dilsel delâlet, zorunlu olmayıp bütünüyle dil koyucunun tercihiyle şekillenen kendinde mümkün bir durumdur. Müellif dilin kökeni ve dil koyucunun kimliği konusunda ise herhangi bir teoriyi benimsemeyip tevakkuf eder. Öte yandan Kuşçu önceki müelliflerden farklı olarak, vaz' bilgisini doğrudan *ilmü metnü'l-luganın* ilkeleri şeklinde konumlandırır. Dilde kullanılan müfret lafızların tikel vaz' bilgisini, dolayısıyla da kök harfleri bakımından delâletlerini kayıt altına alan disiplin olarak *metnü'l-luga* esasen dilsel varlığın maddî zemini ve esasını teşkil eder. Dolayısıyla *metnü'l-luga*nın ilkelerini incelemek esasen dilsel varlığın temellerini felsefî olarak soruşturmak demektir. Vaz' biliminin temel konusu tümel vaz' olgusu olduğundan, metnü'l-luga ile vaz' bilgisi arasında tümel-tikel ilişkisi olduğu söylenebilir. Öte yandan hem müfret hem mürekkep lafızların form bilgisi de vaz' olgusuna bağlıdır. Bu nedenle vaz' doğrudan lûgat, sarf ve nahvin, dolaylı olarak ise belâgat bilimlerinin ilkesini teşkil eder. Ayrıca lafız ve mana unsurları, birinci nispet olarak vaz'dan sonra delâlet ilişkisi ile dilin parçası haline gelirler ve temel niteliklere konu olurlar. Bu bakımdan tümel vaz'ın bir bütün olarak dilsel varlığın metafizik ilkesi olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Alak, Musa. "Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin Vaz' İlmine Dair Risâlesinin Tahkik ve Tahlili". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2011), 29-76.
- Alp, Musa. "Ali Kuşçu'nun Takdîmu'l-Musned İleyh (Mâ Ene Kultu) Risalesi: Tahkik ve Araştırma". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 7/2 (Haziran 2007), 147-168.
- Alp, Musa. *Arap Dili ve Belağatı Açısından Ali Kuşçu ve Unkûdü'z-zevâhir fî nazmî'l-cevâhir Adlı Eseri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006.
- Alp, Musa. "Arap Dilinde Telif Edilmiş 'el-İfsah' Adlı Eserin Aidiyet Problemi, Kaynakları, İçeriği ve Değerlendirilmesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2010), 87-110.
- Altınörs, Atakan. *50 Soruda Dil Felsefesi*. İstanbul: 7 Renk Basım Yayım, 2012.
- Altınörs, Atakan. *Dil Felsefesine Giriş*. İstanbul: İnkılâp, 2003.
- Aşkan, Timur. "Abdullah Necîb el-Ayıntâbî'nin er-Risâletü'l-Vaz'ıyye Adlı Eserinin Tahkikli Neşri". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 2/1 (Haziran 2019), 31-80.
- Bolay, M. Naci. "Delâlet (Mantık)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- Boyalık, M. Taha. *Dil, Söz ve Fesahat : Abdülkâhîr el-Cürcânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*. İstanbul: Klasik, 2017.
- Cengiz, Mehdi. *Klasik İslam Düşüncesinde Delâlet - Göstergibilim Tarihinin Kayıp Halkası*. Ankara: Kitab Yayınları, 2023.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitâbü't-Tarîfât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Çelik, Yüksel. *es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin «el-Misbâh fî Şerh el-Miftâh» Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili Edisyon Kritik*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009.
- Çiçek, Mehmet. *Müfessir Olarak Ali Kuşçu*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2021.
- Demir, Ramazan. *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008.
- Dizer, Muammer. *Ali Kuşçu*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Doğan, Muhammed Osman. *Tecridü'l-itikâd Şârihlerinde İmâmet: İsfahanî ve Ali Kuşçu Örneği*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Durmuş, İsmail. "Sözlük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/398-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Erdem, Engin. "Ali Kuşçu: Zorunlu Varlık'ın Zorunluluğu Üzerine Bir Tartışma". *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri*. 1/91-98. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Erdem, Mehmet - Deliçay, Tahsin. "Mantık, Belâgat ve Usûl-ü Fıkıh İlimleri Arasında Ortak Bir Kavram Olarak 'Delâlet'". *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 2/1 (Mayıs 2002), 171-180.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Ali Kuşçu". *İslam Düşünce Atlası*. 2/792-796. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Ali Kuşçu (Qushji, Abu al-Qasim Ala al-Din Ali ibn Muhammad Qushji-zade)". *Encyclopedia of Ottoman Empire*. ed. Gabor Agoston - Bruce Masters. 35-36. New York: Facts on File, 2009.
- Glock, Hans-Johann. *Analitik Felsefe Nedir?* çev. Osman Baran Kaplan. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2021.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *el-Hasâis*. thk. Abdülhamid Hindâvî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn. *Mantûğa Giriş*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbnü'l-Ekfânî, Muhammed b. İbrâhîm b. Sâid el-Ensârî. *İrşâdü'l-kâsûd ilâ esne'l-makâsûd fî envâi'l-ulûm*. thk. Abdülmün'im Muhammed Ömer. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1990.
- Kuşcî, Alâeddin Ali b. Muhammed. *Şerhu Tecridü'l-akâid*. thk. Muhammed Hüseyin ez-Zirâî er-Rızâyî. Kum: İntişârât-ı Râid, 1393.
- Kuşçu, Ali. *Hâşiyetü Alî el-Kuşcî alâ Şerhi'l-Keşşâf li't-Teftâzânî*. thk. Mehmet Çiçek. İstanbul: İSAM Yayınları, 2021.
- Kuşçu, Ali. *Risâle fî tahkiki lâmi't-tarîf*. İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1593/21.
- Kuşçu, Ali. *Risâle fî tahkiki lâmi't-tarîf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1032/39.
- Kuşçu, Ali. *Unkûdü'z-zevâhir fi's-sarf*. thk. Ahmed Afîfî. Kahire: Matbaatü Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, 2001.
- Küçükcalay, Hüseyin. *Kuran Dili Arapça*. İstanbul: Muarrif Yayınları, 2. Basım., 2021.

- Magee, Bryan. *Yeni Düşün Adamları*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Müftizâde Abdürrahim. *Şerhu Unkûdî'z-zevâhir*, ts.
- Özer, Hasan. "Ali Kuşçu ve 'Hâşiye 'Ale't-Telvîh' Adlı Eseri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (2009), 361-392.
- Pehlivan, Necmettin. "Bir Âdâbu'l-Bahs ve'l-Munâzara Uygulaması Olarak Ali Kuşçu (ö. 879/1474)'nın Şerhu Tecrîdî'l-Kelâm (= eş-Şerhu'l-Cedîd)'i". *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri*. 1/172-193. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Râzî, Fahreddin er-. *el-Mahsûl fî ilmi usûlî'l-fikh*. thk. Taha Cabir Feyyâz el-Alvânî. 1-6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- Searle, John R. *The Construction of Social Reality*. London: Allen Lane The Penguin Press, 1995.
- Searle, John R. *Toplumsal Gerçekliğin İnşası*. çev. Muhittin Macit - Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yusuf b. Muhammed. *Miftâhu'l-ulûm*. thk. Abdülhamid Hindâvî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- Soysal, Mehmet Fatih. *Ali Kuşçu'nun Şerhu Tecrîdî'l-Kelâm'ından Usûl-i Selâse Konularının Tahkiki ve İlâhiyat Meselelerinin Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Sula, Murat. *Trabzon İl Halk Kütüphanesi'ndeki Arap Dili ve Belâğati Alanındaki Yazmalar ve Ali Kuşçu'nun Risâle fî'l-mecâz ve'l-isti'âresi'nin Edisyon Kritiği*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Sürücü, Salih. *Eğünli Mehmed Rahmi Efendi'nin el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fî Şerhi'r-Risâleti'l-vaz'îyye Adlı Eseri (Metin ve İnceleme)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Süyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-. *el-Müzhir fî 'ulûmî'l-luga*. thk. Rıdvan Mâmû - Mervan Zühûrî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2021.
- Şensoy, Sedat. *Abdülkâhir el-Cürcânî'de Anlam Problemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2001.
- Şensoy, Sedat. *Mâ Ene Kultu Risâleleri: Tahkik ve İnceleme*. Konya: Aybil Yayınları, 2013.
- Taşköprülüzâde Ahmed Efendi. *eş-Şekâiku'n-Nu'mânîyye fî ulemâ'd-devleti'l-Osmânîyye*. thk. Ahmed Suphi Fırat. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1985.
- Tekin, Özkan. "Ali Kuşçu'nun Şerhu Tecrîdî'l-Kelâm'ının Kelâm İlmi Açısından Önemi". *Orta Asya'dan Anadolu'ya İlmî Yolculuğu*. 805-818. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Umut, Hasan. *Theoretical Astronomy in the Early Modern Ottoman Empire: 'Alî al-Qûshjî's Al-Risâla al-Fatîyya*. Montreal: McGill University, Doktora Tezi, 2019.
- Ünver, Süheyl. *Türk Pozitif İlimler Tarihinden Bir Bahis: Ali Kuşçu-Hayâtı ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, 1948.
- Weiss, Bernard George. "Medieval Muslim Discussions of the Origin of Language". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 124/1 (1974), 33-41.

- Weiss, Bernard George. "Orta Çağ İslâm Alimlerinin Dilin Menşei İle İlgili Tartışmaları". çev. Adem Yığın. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2003), 127-135.
- Yıldırım, Abdullah. "Adudüddin el-İcî ve er-Risâletü'l-vaz'ıyye". *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-İcî*. ed. Eşref Altaş. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Yıldırım, Abdullah. "Ali Kuşçu ve Risâle fi Vaz'ı'l-Müfredât'ı". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 19 (2008), 63-86.
- Yıldırım, Abdullah. *Ali Kuşçu ve Unküdüz-Zevâhir - Dil ile Anlam*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024.
- Yıldırım, Abdullah. "Miftâhu'l-Ulûm'da İlmü'l-Edeb Kavrayışı". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Temmuz 2022), 870-892.
- Yıldırım, Abdullah. "Zımnî Vaz'ın İmkânı: Dilde Gösteren ve Gösterilen Aynı Şey Olabilir mi? Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin Nüzhetü'l-elhâz fi ademi vaz'ı'l-elfâz li'l-elfâz'ı Bağlamında Bir Değerlendirme". *İslam Tetkikleri Dergisi* 11/2 (Eylül 2021), 603-638.
- Yıldız, Musa. *Ali Kuşçu ve İstiare Risalesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2020.
- Yiğit, Fevzi. "Ali Kuşçu'nun İllet ve Malul Hakkındaki Görüşleri". *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri*. 1/119-133. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Kustâs fi ilmi'l-'arûz*. thk. Fahreddin Kabâve. Beyrut: Mek-tebetü'l-Meârif, 1989.